

سرشناسه	: اعرافی، علیرضا، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور	: فقه تربیتی
مشخصات نشر	: قم: مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	: ج.: جدول؛ ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.
شابک	: دوره؛ ۸-۵۶-۸۵۴۲-۶۰۰-۹۷۸
	: ۲۰۰۰۰۰۰۰ ریال: ۰-۳۶-۸۵۴۲-۶۰۰-۹۷۸: ج ۱۱.
یادداشت	: چاپ اول.
مندرجات	: ج ۱. مبانی و پیش فرض ها. - ج ۲. تعلیم و تعلّم علم و دین. - ج ۳. تعلیم و تعلّم قرآن و حدیث. - ج ۴. تعلیم و تعلّم علوم و معارف عقلی. - ج ۵. تعلیم و تعلّم علوم و معارف شهودی. - ج ۷. آداب مشترک تعلیم و تعلّم. - ج ۱۱. اصول عام تربیت ۱. - ج ۲۴. تربیت عبادی. - ج ۲۶. وظایف حکومت در تعلیم و تربیت. - ج ۲۹. وظایف نهادهای تربیتی (خانواده)
شناسه افزوده	: کاظمی، سید عنایت الله، ۱۳۵۶ -
موضوع	: آموزش و پرورش (فقه)
موضوع	: تربیت خانوادگی -- جنبه های مذهبی -- اسلام
موضوع	: اخلاق اسلامی
رده بندی کنگره	: ۸۶۸ الف / ۶ / ۱۹۸ BP
رده بندی دیویی	: ۲۹۷ / ۳۷۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۹۵۶۳۷۱

علیرضا اعرافی

فقه تربیتی ۱۱

اصول عام تربیت ۱

تحقیق و نگارش: سید عنایت الله کاظمی

نشر اشراق و عرفان

فقه تربیتی ۱۱ (اصول عام تربیت ۱)

علیرضا اعرافی

تحقیق و نگارش ..... سید عنایت الله کاظمی
ناشر ..... مؤسسه اشراق و عرفان
ویراستار ..... علی اکبریان
امور هنری ..... حمید بهرامی
نوبت و تاریخ چاپ ..... اول / بهار ۱۴۰۱
لیتوگرافی، چاپ و صحافی ..... چاپ هوشنگی
شمارگان ..... ۵۰۰ نسخه
قیمت ..... ۲۰۰۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای مؤسسه اشراق و عرفان محفوظ است

ISBN : 978-600-8542-56-8

www.eshragh-erfan.com

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۰

info@eshragh-erfan.com

نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۸۵۴۱

آدرس: ایران، قم، خیابان معلم، معلم ۸، کوچه شهید محقق، پلاک ۵۹

فهرست

فهرست.....	۵
سخن مؤسسه.....	۱۵
پیشگفتار.....	۱۷

بخش مقدماتی/ ۲۱

مقدمه اول: مفهوم شناسی اصول.....	۲۱
الف) اصل.....	۲۲
ب) قاعده.....	۲۴
ج) مبنا.....	۲۷
مقدمه دوم: نسبت سنجی اصول با دیگر عناصر نظام تربیت.....	۲۸
مقدمه سوم: پیشینه شناسی.....	۳۱
مقدمه چهارم: استخراج اصول تربیتی.....	۳۴

بخش اول: اصل «رعایت توان مربی»/ ۳۷

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۳۷
۱. بیان مسئله.....	۳۷

۳۸	۲. اهمیت و ضرورت
۳۹	۳. مفهوم شناسی
۴۰	۳-۱. مفهوم شناسی لغوی
۵۰	۳-۲. مفهوم شناسی اصطلاحی
۵۳	۴. تبیین ابعاد و اقسام «توان»
۵۸	۵. توان و استعداد از دیدگاه روان شناسی
۶۰	۶. ملاک کشف توان
۶۲	۷. توانایی خاص انسان
۶۲	۷-۱. توان بدنی
۶۳	۷-۲. توان عقلی
۶۴	۷-۳. توان عاطفی
۶۶	۸. سنجش توان
۶۸	۹. اشتراط توان در تکالیف شرعی
۷۲	۱۰. پیشینه پژوهش
۷۲	۱۰-۱. پیشینه فراققهی
۸۲	۱۰-۲. پیشینه فقهی
۸۶	فصل دوم: بررسی ادله حکم رعایت توان متربی
۸۶	۲-۱. آیات
۹۱	۲-۲. روایات
۹۲	الف) روایات عامه
۱۱۳	ب) روایات خاصه
۱۲۹	ج) سیره
۱۳۷	۲-۳. دلیل عقلی

۱۴۰.....	۲-۴. قواعد فقهی
۱۴۱.....	الف) قاعده لاجرج
۱۴۳.....	ب) قاعده لاضرر و لاضرار
۱۵۰.....	جمع بندی دلالت قواعد فقهی
۱۵۱.....	فصل سوم: فروع
۱۵۱.....	فرع اول: گستره کاربست رعایت توان مربی
۱۵۲.....	الف) ساحت تربیت اعتقادی
۱۵۳.....	ب) ساحت تربیت عبادی
۱۵۴.....	ج) ساحت تربیت عاطفی
۱۵۶.....	د) ساحت تربیت جسمانی
۱۵۶.....	ه) ساحت تربیت جنسی
۱۵۸.....	فرع دوم: تعلیم اجباری
۱۶۵.....	فرع سوم: تعلیم و تربیت کودکان استثنایی
۱۶۹.....	فرع چهارم: سنجش و ارزیابی تحصیلی
۱۷۳.....	جمع بندی و نتیجه گیری

بخش دوم: اصل «رعایت رفق و مدارا»/ ۱۷۷

۱۷۷.....	فصل اول: کلیات
۱۷۷.....	۱. بیان مسئله
۱۷۸.....	۲. مفهوم شناسی
۱۷۸.....	الف) مفهوم شناسی لغوی
۱۸۹.....	ب) مفهوم شناسی اصطلاحی
۱۹۱.....	فصل دوم: رفق و مدارای تربیتی

۱. ادله قرآنی ۱۹۱
- الف) آیه رأفت ۱۹۱
- ب) آیه لین ۱۹۵
- ج) آیه جدال احسن ۲۰۲
- د) آیه صبر ۲۰۸
- جمع بندی آیات ۲۱۰
۲. ادله روایی ۲۱۰
- الف) روایت عبدالله بن سنان ۲۱۰
- ب) روایت شهاب ۲۱۱
- ج) روایت سدید ۲۱۳
- د) روایت مصباح الشریعة ۲۱۴
- ه) روایت یونس بن عبدالرحمن ۲۱۵
- و) روایت ابوجعفر البصری ۲۱۶
- ز) روایت هشام بن حکم ۲۱۷
- ح) مرفوعه شهرزوری ۲۱۸
- ط) روایت ابی جارود ۲۱۹
- جمع بندی روایات ۲۲۰
۳. دلیل عقلی ۲۲۱
۴. قواعد عامه ۲۲۳
- الف) قاعده حفظ نظام ۲۲۳
- ب) قاعده ارشاد ۲۲۴
- جمع بندی ۲۲۴
- فصل سوم: فروع ۲۲۵

فرع اول: بررسی حکم کثرت عبادات	۲۲۵
۱. صحیحہ محمد بن قیس	۲۲۶
۲. صحیحہ صالح هروی	۲۲۶
۳. روایت ابراهیم بن عباس	۲۲۷
۴. روایت ابی المقدام	۲۲۷
۵. مرفوعه از امام باقر علیه السلام	۲۲۸
۶. روایت نهج البلاغه	۲۲۸
۷. روایت غررالحکم	۲۲۸
۸. مرسله نبوی	۲۲۹
فرع دوم: بررسی استثنائات رفق و مدارا	۲۳۱
۱. در مقام تقاص	۲۳۱
فرع سوم: نسبت مدارای تربیتی با تساهل لیبرالی	۲۳۶
فرع چهارم: کارآیی اصل رعایت رفق و مدارا در تعلیم و تربیت ...	۲۳۷
جمع بندی و نتیجه گیری	۲۴۰

بخش سوم: اصل «رعایت تدریج» / ۲۴۳

فصل اول: کلیات و مفاهیم	۲۴۳
۱. بیان مسئله	۲۴۳
۲. پیشینه پژوهش	۲۴۶
الف) پیشینه فراقهقی	۲۴۶
ب) پیشینه فقهی	۲۴۹
۳. مفهوم شناسی	۲۵۱
۴. مقدمات اصل رعایت تدریج در تربیت	۲۵۴
الف) تدریج در عالم هستی	۲۵۴

۲۵۷.....	ب) تدریج در خلقت جهان
۲۵۹.....	ج) تدریج در خلقت انسان
۲۶۱.....	د) تدریج در عالم تشریع
۲۶۲.....	ه) تدریج در شکل‌گیری تمدن بشری
۲۶۴.....	و) تدریج در تعلیم و تربیت
۲۶۸	فصل دوم: ادله رعایت اصل تدریج
۲۶۸.....	۱. نزول تدریجی قرآن
۲۶۹.....	۲. بیان تدریجی احکام
۲۷۰.....	مقدمات استدلال
۲۷۳.....	بررسی استدلال
۲۷۶.....	بررسی حجیت تفاسیر فرامدلولی
۲۷۹.....	روش‌شناسی استنباط از سیره
۲۸۲.....	تطبیق دلیل بر رعایت اصل تدریج
۲۸۷.....	۳. آیات
۲۸۸.....	الف) آیه تثبیت فؤاد
۲۸۹.....	ب) آیات دعوت
۲۹۰.....	ج) آیات استدراج
۲۹۱.....	جمع‌بندی
۲۹۲.....	۴. روایات
۲۹۲.....	الف) صحیحہ ابراهیم بن عمر
۲۹۳.....	ب) صحیحہ زرارہ
۲۹۴.....	ج) روایت عبد الله بن فضاله
۲۹۶.....	د) مرسله کلینی

۲۹۶	جمع‌بندی
۲۹۷	فصل سوم: فروع
۲۹۷	فرع اول: نسبت تدریج با تأخیر در تربیت
۲۹۸	فرع دوم: تضاد تغییرات دفعی تربیتی با تدریج
۳۰۰	فرع سوم: قلمرو تدریج در تعلیم و تربیت متریان
۳۰۲	فرع چهارم: پیامد عدم رعایت تدریج در تربیت
۳۰۳	فرع پنجم: بررسی مانعیت تدریج در اطلاق‌گیری از بیانات شارع
۳۰۶	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بخش چهارم: اصل «رعایت تفاوت‌های فردی»/ ۳۰۷

۳۰۷	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۳۰۷	۱. بیان مسئله
۳۰۹	۲. پیشینه‌شناسی
۳۱۳	۳. مفهوم‌شناسی
۳۱۵	۴. نسبت اصل رعایت تفاوت‌های فردی با اصل رعایت توان‌مربی
۳۱۷	۵. محدوده تمایزات و تشابهات فردی
۳۱۷	الف) دیدگاه مشهور
۳۱۸	ب) دیدگاه ملاصدرا
۳۱۹	۶. راه‌یابی به تفاوت‌های درونی
۳۲۰	۷. اشتراک و امتیاز اشیاء
۳۲۱	۸. مراد از تفاوت‌های فردی
۳۲۱	انواع تفاوت‌های صنفی
۳۲۴	فصل دوم: ادله اصل «رعایت تفاوت‌های فردی»
۳۲۴	آیات

۱. آیه اطوار.....	۳۲۴
۲. آیه شعوب و قبائل	۳۲۸
۳. آیه درجات انسانی	۳۳۲
۴. آیه استخدام	۳۳۴
۵. آیه تفضیل	۳۳۶
۶. آیه اختلاف الوان	۳۳۷
۷. آیه شاکله	۳۳۹
۸. آیات امت واحده	۳۴۱
جمع‌بندی آیات	۳۴۳
فصل سوم: فروع.....	۳۴۸
فرع اول: تفاوت‌های فردی و تبعیض	۳۴۸
فرع دوم: تناقض اصل تفرد با اصل اجتماع	۳۵۰
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری	۳۵۴

بخش پنجم: اصل «رعایت تسریع»/ ۳۵۷

فصل اول: کلیات و مفاهیم	۳۵۷
۱. بیان مسئله	۳۵۷
۲. مفهوم‌شناسی	۳۵۸
۱-۲. تسریع	۳۵۸
۲-۲. سبقت	۳۶۰
۲-۳. مفاهیم موافق	۳۶۱
۲-۴. مفاهیم مخالف	۳۶۵
۳. پیشینه‌شناسی	۳۶۷

۳۶۹.....	۴. نسبت اصل تسريع با اصل تدريج
۳۷۱.....	فصل دوم: بررسی ادله اصل رعایت تسريع
۳۷۱.....	آیات
۳۷۱.....	آیات سرعت
۳۸۲.....	آیات سبقت
۳۸۳.....	جمع بندی آیات
۳۸۵.....	روایات
۳۸۵.....	۱. صحیحہ حمزہ ابن حمران
۳۸۶.....	۲. صحیحہ مرازم
۳۸۷.....	۳. صحیحہ محمد بن مسلم
۳۸۹.....	۴. صحیحہ اول زرارہ
۳۹۰.....	۵. صحیحہ دوم زرارہ
۳۹۰.....	۶. صحیحہ هشام بن سالم
۳۹۱.....	۷. صحیحہ بشیر بن یسار
۳۹۲.....	۸. موثقہ حمران
۳۹۲.....	۹. روایت ابوجمیلہ
۳۹۳.....	۱۰. مرفوعہ ابن بکیر
۳۹۳.....	۱۱. روایت محمد بن حمران
۳۹۴.....	۱۲. روایت ابی جارود
۳۹۵.....	۱۳. روایت فجیع عقیلی
۳۹۵.....	۱۴. روایت جندب بن جناده
۳۹۷.....	۱۵. روایت ابی یقظان
۳۹۸.....	۱۶. روایت حاتم

۳۹۹.....	۱۷. روایت نهج البلاغه
۳۹۹.....	۱۸. مرسله دعائم الاسلام
۳۹۹.....	۱۹. روایت مستدرک
۴۰۰.....	۲۰. مرسله رضوی علیه السلام
۴۰۰.....	۲۱. مراسلات غرالحکم
۴۰۰.....	جمع بندی روایات
۴۰۳.....	ادله خاص
۴۰۳.....	۱. روایت اول نهج البلاغه
۴۰۴.....	۲. روایت دوم نهج البلاغه
۴۰۴.....	۳. مرسله جمیل بن دراج
۴۰۶.....	جمع بندی
۴۰۷.....	فروع
۴۰۷.....	فرع اول: تعلیم و تربیت پیش دبستانی
۴۱۰.....	فرع دوم: اولویت مفاد آموزش پیش دبستانی
۴۱۱.....	۱. حفظ قرآن در دوره پیش دبستانی
۴۱۳.....	۲. راهکارهای آموزش قرآن در مراکز پیش دبستانی
۴۱۸.....	فرع سوم: جهش تحصیلی
۴۲۰.....	فرع چهارم: شرایط اجرای اصل تسریع
۴۲۳.....	جمع بندی و نتیجه گیری
۴۲۵.....	احکام و گزاردهای فقهی
۴۲۹.....	کتاب نامه
۴۶۰.....	نمایه ها

سخن مؤسسه

پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، رسالت حوزه‌های علمیه را دوچندان کرده است. نظام اسلامی برای تأمین پشتوانه نظری خود، نیازمند مبانی علمی لازم برای تصمیم‌گیری و اجرا است. این عرصه‌ای است که حوزه علمیه در کنار دیگر مجامع علمی باید در آن نقش فعال داشته باشد؛ زیرا این نیاز بدون گستراندن مرزهای علوم اسلامی به مباحث نوپدید و تولید علوم انسانی با رویکرد اسلامی، پاسخ مناسبی نمی‌یابد. ضرورت مجاهدت علمی به منظور پاسخ‌گویی به مطالبات روزافزون و بر حق جامعه دینی، آنگاه رخ می‌نماید که توجه شود به:

- دگرگونی‌های جدیدی در مجموعه دانش بشری، به ویژه علوم انسانی رخ داده است؛

- زندگی انسان معاصر، به واسطه پیشرفت در علوم و فناوری‌های جدید، دستخوش تطورهایی شگرف شده است؛

- شکل‌گیری نظام اسلامی، فرصت مناسبی را فراروی جامعه دینی برای دستیابی به اهداف متعالی خود قرار داده است.

ازاین‌رو، سرعت بخشیدن به فعالیت‌های علمی حوزوی به منظور توانمندسازی نظام اسلامی در این باره ضروری است.

«مؤسسه اشراق و عرفان» از سال ۱۳۸۶ با نظارت و اشراف علمی آیت‌الله علیرضا

اعرافی رحمه الله فعالیت خود را آغاز کرده است و علاوه بر تأکید بر اصالت‌های حوزوی، برای برطرف کردن نیازمندی‌های معرفتی انسان معاصر نیز می‌کوشد. از این رو، مأموریت‌های خود را «پژوهش در زمینه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف بر پایه روش اجتهادی در راستای نظام‌سازی اسلامی»، «پرورش پژوهشگران صاحب‌نظر در عرصه فقه‌های نو و فلسفه‌های مضاف و نظام‌سازی اسلامی» و «اسلامی‌سازی علوم انسانی» قرار داده است تا بتواند نقشی مؤثر در این مجال ایفا کند.

اصول تربیت، به عنوان تجویزات و دستورالعمل‌هایی کلان در فرایند تعلیم و تربیت همواره مدنظر کارشناسان و دست‌اندرکاران این عرصه قرار می‌گرفته‌اند. با وجود تلاش‌های ارزشمندی که تاکنون برای استخراج اصول تربیت اسلامی انجام شده است، اما این کار با رویکرد فقهی محقق نشده است. سه مجلد از مجلدات موسوعه فقه تربیتی این مهم را بر عهده دارد که جلد حاضر، نخستین جلد از آن‌ها است. مباحث این اثر، در خلال سال‌های ۹۵ تا ۹۶ در قالب ۵۳ جلسه درس از سلسله دروس خارج فقه تربیتی استاد ارجمند، حضرت آیت‌الله اعرافی رحمه الله طرح شده است. پس از ساماندهی و تکمیل مطالب، مباحث ذیل هر فصل، در مراحل مختلف پژوهش، خدمت استاد معظم رحمه الله ارائه و پس از دریافت تکمله‌ها و رهنمودهای ایشان، به تأیید نهایی ایشان رسیده است.

در پایان، با سپاس بی‌کران از استاد معظم، حضرت آیت‌الله علیرضا اعرافی رحمه الله که با طرح و بررسی مستمر این مباحث در سلسله جلسات علمی، عنایتی ویژه در به ثمر نشاندن این اثر داشتند، به تلاش‌های محقق ارجمند، جناب حجت‌الاسلام دکتر سید عنایت‌الله کاظمی، در تحقیق و تدوین و به راهبری‌های حجت‌الاسلام دکتر احمد شهاخت، در نظارت و ارزیابی این اثر ارج می‌نهمیم.

امید است صاحب‌نظران و اندیشه‌وران دینی، با ارائه دیدگاه‌ها و پیشنهادهای سازنده خود، مؤسسه اشراق و عرفان را در بهبود تولید آثار علمی، یاری رسانند.

پیشگفتار

اصل تربیتی منشأ کنش و واکنش مربی و متربی بوده و آن دو را در موقعیت‌های تربیتی، برای گزینش رفتار متناسب با اهداف تعیین شده، یاری می‌رساند.^۱ از آنجا که اصل، مابازاء خارجی ندارد، شبیه معقول ثانی فلسفی است که تنها بیانگر کیفیت و چگونگی انجام فعل است. اصول تربیتی متعدد و متکثر هستند، برخی از این اصول در تمام ساحات تربیت و برخی در ساحت خاصی جریان دارند، آنچه در این نوشتار محور بحث و بررسی قرار می‌گیرد، اصول عام تربیت است.

هر اقدامی معطوف به هدف و غایتی است و اقدامات تربیتی نیز برای تحقق اهداف تربیتی صورت می‌پذیرد؛ از این رو مجموعه اقدامات تربیتی برای ایجاد تغییر در برخی از ساحت‌های وجودی متربی صورت می‌پذیرد؛ اما چگونگی انجام اقدامات تربیتی، تابع اصولی است که رعایت این اصول

---

۱. بهروز رفیعی، زیر نظر علیرضا اعرافی، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، ج ۳، ص ۰۳۱.

در فرآیند تربیت از سوی عوامل تربیتی، ضروری است و تخطی از آن‌ها، دستیابی به اهداف تربیتی را ناممکن یا با مشکل مواجه می‌سازد؛ ازاین‌رو تبیین اصول تربیت، بیش‌ازپیش ضرورت پیدا می‌کند. گفتنی است مجموعه اصول تربیتی، در سه جلد تدوین و نگارش خواهد شد که کتاب پیش‌رو، مجلد نخست آن است و از یک بخش مقدماتی و پنج بخش کلی تشکیل شده است:

در بخش مقدماتی که ناظر به هر سه جلد فوق است، کلیاتی درباره «مفهوم شناسی اصول، نسبت سنجی اصول با عناصر نظام تربیتی، پیشینه‌شناسی و چگونگی استخراج اصول تربیتی» بیان می‌شود.

بخش اول در سه فصل، به اصل رعایت توان‌مربی اختصاص دارد که فصل اول از آن عهده‌دار بیان کلیات بحث، شامل مباحثی درباره اهمیت و ضرورت، مفهوم‌شناسی، بررسی ابعاد و اقسام توان، سنجش توان و پیشینه اصل رعایت توان‌مربی به لحاظ سابقه تحقیقی و نیز سابقه تاریخی است. فصل دوم، ادله (قرآنی، روایی، عقلی و قواعد فقهی) حکم رعایت کردن توان‌مربی را به تفصیل بررسی نموده است. فصل سوم، فروع مرتبط با موضوع مورد تحقیق شامل کاربرد اصل رعایت توان در ساحات تربیت، تعلیم اجباری، تعلیم و تربیت کودکان استثنایی و سنجش و ارزیابی تحصیلی، طرح و بررسی کرده است.

بخش دوم اصل رعایت رفق و مدارا را در سه فصل شامل کلیات، رفق و مدارای تربیتی، همراه با ادله قرآنی و روایی آن و بالاخره فروع، مورد بحث و بررسی قرار داده است.

بخش سوم به اصل رعایت تدریج در تربیت اختصاص دارد که پس از بیان مفهوم‌شناسی و بیان چند مقدمه ادله این اصل را بررسی نموده است.

بخش چهارم به اصل رعایت تفاوت‌های فردی اختصاص دارد که محدوده تمایزات و تشابهات افراد انسانی، انواع تفاوت‌ها و ادله رعایت تفاوت‌های فردی را مورد بررسی و ارزیابی قرار داده است.

در نهایت، بخش پنجم به اصل رعایت تسریع در تربیت به مفهوم‌شناسی، ادله و شرایط اصل مزبور پرداخته و در پایان قواعد زمان‌مند تربیتی را تبیین می‌کند.

در پایان لازم است از آیت علم و حکمت، استاد فرزانه حضرت آیت‌الله اعرافی دامه که در بسط و توسعه مرزهای علم و دانش به‌ویژه در حوزه تعلیم و تربیت، مجاهدت‌ها و جدیت‌های فراوان مبذول داشته و روشنی‌بخش راه رشد و تعالی دانشوران و اندیشمندان فراوانی شده‌اند، صمیمانه تشکر و سپاسگزاری نمایم. همچنین از سروران گران‌مایه حجج اسلام و المسلمین، آقایان، دکتر سید نقی موسوی مدیرعامل مؤسسه اشراق و عرفان و ارزیاب این کتاب، دکتر احمد شهاخت مدیر گروه فقه تربیتی و ناظر علمی این کتاب، محسن پوراکبر ارزیاب علمی دوم کتاب، علی اکبریان مدیر بخش ویراستاری و آماده‌سازی کتب و سایر همکاران محترم مؤسسه اشراق و عرفان صمیمانه قدردانی نموده و برای همه این عزیزان آرزوی سلامتی و بهروزی دارم.

سید عنایت‌الله کاظمی، فروردین ۱۴۰۱ ش.

بخش مقدماتی

در ابتدای این کتاب چند مقدمه به اجمال طرح و بررسی می‌شود.

مقدمه اول: مفهوم‌شناسی اصول

به‌طورکلی یک نظام تربیتی، از چهار عنصر اساسی «مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها» تکون می‌یابد.^۱ «مبانی» شامل قضایا و گزاره‌های توصیفی پایه در حوزه نگرش آدمی به هستی، خدا، خود، جامعه و ارزش‌ها است و مبانی فقه تربیتی، شامل گزاره‌های توصیفی است که تعلیم و تربیت را به سمت اهداف تربیتی هدایت می‌کند. «اهداف»، غایاتی هستند که برپایه آن، مبانی استخراج می‌گردد. اهداف، در مبانی فلسفی، دینی و علمی ریشه دارند و سلسله‌مراتبی از غایت‌الغایات تا اهداف متوسط و قریب را شامل می‌شود. «اصول»، قواعد عام و از عناوین انتزاعی حاکم بر روش‌ها و از قبیل «حالت‌ها»، «اطوار» و چگونگی انجام افعال است. «روش» از مقوله عمل و اقدام است و به فعالیتی که از مربی صادر می‌گردد تا استعداد متربی را شکوفا

---

۱. رک: علیرضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱، ص ۱۴۸-۱۵۴.

سازد و او را به سمت هدف تربیتی سوق دهد، اطلاق می شود. برای نمونه، تشویق و تنبیه، یک عمل است؛ اما لزوم انجام آن به شکل تدریجی، یک اصل است؛ از این رو گفته می شود تدریج یک اصل و ویژگی حاکم و عارض بر عمل است.

از آنجا که محور بحث در این کتاب، اصول عام تربیت است، ضرورت دارد معنا و مفاد اصل با دقت بیشتری بررسی شود. گفتنی است غالب صاحب نظران حوزه تعلیم و تربیت بر معنا و مفهوم واحدی از اصل، اتفاق نظر ندارند. علاوه بر این، در برخی از متون واژه های دیگری هم معنا و مترادف با اصل قلمداد شده است که در ادامه به اختصار بررسی می شود.

الف) اصل

«اصل» در لغت به معنای ریشه، اساس و بنیان هر چیزی است. از آنجایی که ریشه سبب پایداری شیء می گردد این معنا به نوعی از ثبوت و استحکام دلالت دارد^۱ به گونه ای که اصل هر شیء، آن است که وجود شیء مستند به آن گردد؛ به همین جهت گفته می شود پدر، اصل فرزند است.^۲ در اصطلاح، «اصل»^۳ امری عینی و واقعی ناظر به رابطه مقرر

۱. خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج ۷، ص ۱۵۶: «و الْأَصْلُ أَصْفَلُ كُلِّ شَيْءٍ...؛ و اسْتَأْصَلْتُ هَذِهِ الشَّجَرَةَ أَيْ ثَبَتُ أَصْلَهَا»؛ احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۱۰۹: «الاصْل: أساس الشيء»؛ اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح، ج ۴، ص ۱۶۲۳: «و رَجُلٌ أَصِيلٌ الرَّأْيُ، أَيْ مُحْكَمُ الرَّأْيِ».

۲. احمد بن محمد مقرئ فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۱۶: «وَأَسَاسُ الْحَائِطِ أَصْلُهُ وَ اسْتَأْصَلَ الشَّيْءُ ثَبَتَ أَصْلُهُ وَقَوِيَ ثُمَّ كَثُرَتْ حَتَّى قِيلَ أَصْلُ كُلِّ شَيْءٍ مَا يَسْتَنْدُ وَجُودُ ذَلِكَ الشَّيْءِ إِلَيْهِ فَأَلَبُّ أَصْلٌ لِلْوُلْدِ».

3. principle

میان پدیده‌ها،^۱ نوعی دستورالعمل کلی و راهنمای عمل^۲ و قضیه‌ای که دربردارنده «باید» است؛ اطلاق می‌شود. به بیانی دیگر، «اصل تربیتی» منشأ کنش و واکنش میان مربی و متربی بوده و آن دورا در موقعیت‌های تربیتی، برای گزینش رفتار متناسب با اهداف تربیتی، یاری می‌رساند.^۳ دانشوران تربیتی تعاریفی چون «گزاره کلی تجویزی، ابزار تصمیم‌گیری، نظریه و قاعده کلی» از اصل تربیتی ارائه داده‌اند: اصول تعلیم و تربیت را باید گزاره‌هایی تجویزی و کلی دانست که از آن‌ها برای پاسخ به مسائل تعلیم و تربیت استفاده می‌شود؛^۴

اصول تعلیم و تربیت، به‌منزله ابزاری است که با استفاده از آن، مربیان می‌توانند با روشن‌بینی کافی تصمیم بگیرند و وظایف تربیتی خویش را به نحو رضایت بخشی انجام دهند؛^۵

اصول تعلیم و تربیت، نظریه‌ها و قواعد نسبتاً کلی است که در بیشتر موارد صادق است و باید راهنمای مربیان، مدیران و والدین دانش‌آموزان در کلیه اعمال تربیتی باشد.^۶

اصل با «هدف» تفاوت دارد؛ چراکه اصل ابزاری برای نیل به هدف قلمداد

۱. علی اکبر شعاری نژاد، فلسفه آموزش و پرورش، ص ۲۷۶.

۲. خسرو باقری، نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۶۴-۶۵؛ دفتر تحقیق و تدوین متون درسی مرکز جهانی علوم اسلامی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، ص ۳۷.

۳. بهروز رفیعی، زیر نظر علیرضا اعرافی، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، ج ۳، ص ۱۳۰.

۴. محمدتقی مصباح یزدی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۲۹۳.

۵. غلامحسین شکوهی، تعلیم و تربیت و مراحل آن، ص ۸۴.

۶. علی شریعتمداری، اصول و فلسفه تعلیم و تربیت، ص ۱۱؛ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ص ۶۸.

می‌گردد.^۱ از آنجا که اصل یک ابزار و سنجه کلی برای گزینش روش‌ها است، با «روش» تفاوت دارد و راهنمایی برای انتخاب روش‌های تربیتی قلمداد می‌شود.^۲ «اصل» برآیند مشارکت سه عامل (مبنا، هدف و روش) در نظام تربیتی است؛ بنابراین ارائه هرگونه تعریفی از اصل، بدون توجه به مشارکت عوامل سه‌گانه مذکور نمی‌تواند یک تعریف کامل و جامع باشد.^۳ از این رو اصول، سلسله قواعد و معیارهای کلی یعنی بایدهایی است که متناسب با ظرفیت‌های انسان، به منظور تعیین روش‌های تربیتی برای دستیابی به اهداف تربیتی تعریف می‌شود. از دیدگاه برخی، اصل دارای ماهیتی هنجاری و ناظر به بایدها است از این جهت با مبنا که خود منشأ انشقاق اصل است و ماهیتی کاملاً توصیفی دارد و ناظر به «هست‌ها» است، تفاوت دارد.^۴

با این همه، به نظر می‌رسد اصل، شبیه معقول ثانی فلسفی بوده و تنها بیانگر نحوه وجود و چگونگی انجام فعل است که مابازاء خارجی ندارد.^۵ برای مثال، از آنجا که «رعایت توان مربی» معادل عینی ندارد بلکه به واسطه ملاحظه رفتارهای عینی، انتزاع می‌گردد و کیفیت روش و اعمال تربیتی را مشخص می‌کند، از آن می‌توان به «اصل» تعبیر کرد.

ب) قاعده

در برخی از منابع و متون، یکی از مفاهیم که با مفهوم اصل، قرابت معنایی

۱. غلامحسین شکوهی، مبانی و اصول آموزش و پرورش، ص ۸۴

۲. محمدباقر هوشیار، اصول آموزش پرورش، ص ۱۷؛ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۶۹.

۳. ژان شاتو، مربیان بزرگ، ص ۵۸؛ محمدباقر هوشیار، اصول آموزش پرورش، ص ۴۹.

۴. محمدباقر هوشیار، اصول آموزش پرورش، ص ۱۶؛ خسرو باقری، نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت، ص ۶۸.

۵. علیرضا اعرافی، فقه تربیتی، ج ۱، ص ۱۵۳.

دارد، کلمه «قاعده» است.^۱ معنای لغوی «قاعده» پی و اساس ساختمان^۲ و اساس نیز به معنای ریشه و پایه است.^۳ در نتیجه، قاعده در لغت به معنای امری است که قوام یک شیء به آن وابسته باشد. قاعده در اصطلاح، مترادف با اصل و قانون^۴ و عبارت است از قضیه‌ای کلی که بر همه جزئیات موضوع خود، منطبق باشد.^۵ برای نمونه، مفاد قاعده فقهی، حکم شرعی کلی‌ای است که می‌تواند بر احکام جزئی، منطبق شود.^۶ با این حال ممکن است مناقشه شود که اگر اصول تربیتی همان قواعد تربیتی است که در جلد سی‌ام از مجموعه مجلدات فقه تربیتی به تفصیل بحث و بررسی شده است، چه

۱. رک: علی شریعتمداری، *اصول و فلسفه تعلیم و تربیت*، ص ۱۱؛ خسرو باقری، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، ص ۶۸؛ شهاب‌الدین مشایخی راد، *اصول تربیت در اسلام*، ص ۵۱.

۲. «القَوَاعِدُ: أساس البيت، الواحدة قَاعِد و قیاسه قَاعِدَة بالهاء» (خلیل بن احمد فراهیدی، *العین*، ج ۱، ص ۱۴۳). «قَوَاعِدُ الْبَيْتِ: أساسه؛ وَقَوَاعِدُ الْهُدُجِ: خشباتٌ أَرْبَعٌ مُعْتَرِضَاتٌ فِي أَسْفَلِهِ» (احمد بن فارس، *معجم مقاییس اللغة*، ج ۵، ص ۱۰۹). «[قاعدة] البناء: أصل أساسه، وجميع القواعد. يقال: فلان يبني على غير قاعدة، أي على غير أساس. قال الله تعالى: «وَإِذْ يُرَفِّعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ» وقواعد الهدج: خشبات أربع معترضات في أسفله» (شمس‌العلوم، ج ۸، ص ۵۵۶۶). «(قَوَاعِدُ) الْبَيْتِ أَسَاسُهُ الْوَاحِدَةُ (قَاعِدَةٌ)» (احمد مقرئ فیومی، *المصباح المنیر*، ج ۲، ص ۵۱۰).

۳. «الأس: أصل تأسيس البناء، وجميع: الأساس» (خلیل بن احمد فراهیدی، *العین*، ج ۷، ص ۳۳۴). «الهمزة والسين يدلّ على الأصل و الشئ الوطيد الثابت، فالأس أصل البناء، وجمعه أساس و يقال للواحد أساس بقصر الألف» (احمد بن فارس، *معجم مقاییس اللغة*، ج ۱، ص ۱۴).

۴. مقداد بن عبدالله سیوری (فاضل مقداد)، *ارشاد الطالبین*، ص ۱۶: «القواعد جمع قاعدة و هي مرادفة للأصل و القانون و هو [الامر] الكلي المنطبق على جزئيات كثيرة بحيث تعرف أحكام تلك الجزئيات من ذلك الكلي».

۵. «قضية كلية منطبقه على جميع جزئياتها» (میرسید شریف جرجانی، *التعريفات*، ص ۱۴۳).

۶. سید محمد کاظم مصطفوی، *مأة قاعدة فقهية*، ص ۹: «القواعد جمع قاعدة و هي مرادفة للأصل و القانون و هو [الامر] الكلي المنطبق على جزئيات كثيرة بحيث تعرف أحكام تلك الجزئيات من ذلك الكلي» (همان). «قضية كلية منطبقه على جميع جزئياتها» (میرسید شریف جرجانی، *التعريفات*، ص ۷۳).